

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Херсонський державний університет
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
Кафедра історії, археології та методики викладання

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала:
здобувачка 07-142М групи
Спеціальності 032 Історія та археологія
Гаврилюк Тетяна Сергіївна

Керівник
кандидат історичних наук,
доцент Бойков О.Ю.

Рецензент
к.і.н, доцент кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
Федорченко О.В.

Івано-Франківськ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗМІН У СЕЛЯНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ	6
1.1 Поняття модернізації: теоретичний аспект	6
1.2 Соціокультурні зміни: визначення і основні характеристики	8
1.3 Методи дослідження соціокультурних змін в історичному контексті.....	10
2 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	13
2.1 Аграрні реформи і їх вплив на селянство.....	13
2.2 Зміни у землеволодінні та землекористуванні	16
2.3 Економічні аспекти життя українських селян: праця, доходи, споживання	19
3 СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА	22
3.1 Зміни в побуті та повсякденному житті селян	23
3.2 Освітні процеси і культурний розвиток сільського населення	26
3.3 Традиції та новації в духовній сфері українського селянства.....	30
4 ВПЛИВ МОДЕРНІЗАЦІЇ НА СОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА.....	33
4.1 Зміни у соціальній структурі сільського населення.....	33
4.2 Соціальна мобільність та нові соціальні відносини.....	36
4.3 Вплив міграційних процесів на селянське середовище	38
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення соціокультурних трансформацій українського селянства в умовах модернізації другої половини XIX - початку XX століття є надзвичайно важливим для розуміння історичного розвитку України. Цей період відзначається значними змінами в соціальній структурі, економічних умовах та культурних практиках селянства, яке становило більшість населення країни. Модернізаційні процеси, що відбувалися під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, значною мірою визначили подальший розвиток українського суспільства. Аналіз цих процесів дозволяє глибше зрозуміти історичні передумови сучасного стану соціокультурного середовища в Україні.

Вивчення соціокультурних трансформацій українського селянства в умовах модернізації другої половини XIX - початку XX століття є надзвичайно актуальним з огляду на те, що цей період став визначальним у формуванні сучасної української нації. Модернізаційні процеси, що охоплювали всі сфери суспільного життя, значно вплинули на соціальну структуру, економічні умови та культурні практики українського селянства.

Мета і завдання дослідження. Метою даної роботи є комплексне дослідження соціокультурних аспектів життя українського селянства в умовах модернізації другої половини XIX - початку XX століття. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: проаналізувати теоретичні підходи до вивчення модернізації та соціокультурних змін; визначити основні соціально-економічні умови, що впливали на українське селянство у досліджуваний період; дослідити зміни в побуті та повсякденному житті селян; оцінити освітні процеси та культурний розвиток сільського населення; розглянути вплив модернізації на соціальну структуру та соціальні відносини в селянському середовищі; зробити висновки щодо впливу модернізації на соціокультурні аспекти життя українського селянства.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є українське селянство другої половини XIX - початку XX століття.

Предмет дослідження. Предметом дослідження є соціокультурні аспекти життя українського селянства в умовах модернізації.

Історіографія питання. Історіографія питання включає роботи як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, що досліджували процеси модернізації та їх вплив на соціокультурні аспекти життя селянства. Аналіз літератури показує різноманітність підходів і точок зору на дану тему, що дозволяє сформувати комплексне уявлення про досліджуваний період. Значний внесок у дослідження соціальної історії українського селянства зробили М. Грушевський, Д. Багалій, І. Лисяк-Рудницький, О. Субтельний, В. Смолій, В. Сергійчук, Т. Гунчак, Я. Грицак. Серед сучасних дослідників варто відзначити праці Т. Добровольської, О. Реєнта, В. Шандри, О. Ясь, О. Компан, які аналізують соціокультурні трансформації та освітні процеси в українському селі кінця XIX — початку XX ст. Із зарубіжних авторів помітний вплив на теоретичні підходи мали дослідження Е. Гобсбаума, І. Валлерстайна, Р. Дарендорфа, Т. Парсонса, С. Гантінгтона, які розглядали модернізацію як комплекс соціальних змін, що охоплюють економічну, політичну та культурну сфери.

Методологія дослідження. Методологія дослідження базується на міждисциплінарному підході, що включає історичний, соціологічний, культурологічний та економічний аналіз. Використовуються методи порівняльного аналізу, систематизації та узагальнення, що дозволяє максимально повно і об'єктивно дослідити соціокультурні трансформації українського селянства.

Практичне значення дослідження. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів для впровадження в освітній процес для підготовки спеціалістів в галузі історії та культурології.

Апробація. Основні результати дослідження, викладені у статті «Соціокультурний розвиток українського селянства в умовах модернізації суспільства другої половини XIX - початку XX ст. », були апробовані у процесі наукової дискусії. Матеріали дослідження пройшли обговорення. Результати

дослідження були висвітлені в науковій статті «Соціокультурний розвиток українського селянства в умовах модернізації суспільства другої половини XIX - початку XX ст. » опублікованій у «Магістерські студії», що підтверджує наукову новизну, актуальність і практичну цінність отриманих висновків. Під час апробації було наголошено на важливості комплексного підходу до аналізу соціокультурних трансформацій українського селянства, а також на значенні розгляду локальних і регіональних особливостей у контексті загальноєвропейських модернізаційних тенденцій.

1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗМІН У СЕЛЯНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1 Поняття модернізації: теоретичний аспект

У сучасній історичній науці поняття модернізації займає одне з центральних місць у дослідженні соціальних і культурних трансформацій. Сам термін походить від латинського *modernus*, що означає «сучасний», і в широкому сенсі використовується для позначення процесів переходу від традиційного суспільства до індустріального, а пізніше й постіндустріального. Модернізація не зводиться лише до економічних перетворень, пов'язаних із розвитком промисловості, ринкових відносин чи технологій. Вона охоплює весь комплекс змін у політичній організації, соціальній структурі, культурі, системі цінностей і навіть світогляді людей. Саме тому вивчення модернізаційних процесів дає можливість глибше зрозуміти, як і чому традиційні суспільства вступали на шлях нового розвитку, які фактори сприяли цьому, а які, навпаки, гальмували. [38, с.27]

Теоретичні засади осмислення модернізації формувалися ще у класичних працях соціологів XIX - початку XX ст. Особливу роль у цьому контексті відіграв Макс Вебер, який розглядав модерність крізь призму процесу раціоналізації. На його думку, перехід до модерного суспільства означав поширення раціональних методів організації економіки, науки, права та управління, що поступово витісняли традиційні та релігійні авторитети. Інший напрям у вивченні модернізації пов'язаний із функціоналізмом, представленим працями Талкотта Парсонса.[43,с.90] Він тлумачив модернізацію як закономірний і універсальний процес ускладнення соціальної системи, у межах якого суспільство переходить від однієї стадії розвитку до іншої. У другій половині XX ст. з'являються критичні теорії модернізації. Семуел Гантінгтон наголошував, що модернізація не є однозначним поступом уперед, вона часто супроводжується соціальними конфліктами, кризами і навіть регресом у певних

сферах. Натомість Іммануїл Валлерстайн у своїй світ-системній теорії вбачав модернізацію не як ізольований процес окремих націй, а як частину глобальної економічної системи, в якій розвиток одних країн можливий лише за рахунок залежності інших. [44,с.340]

Для українського контексту друга половина XIX - початок XX ст. стала часом пізньої, але водночас інтенсивної модернізації. Її своєрідність визначалася тим, що українські землі перебували у складі двох імперій Російської та Австро-Угорської, кожна з яких мала власні політичні та економічні механізми. З одного боку, модернізаційні зміни мали примусовий характер: селянство залучали до ринкових відносин через аграрні реформи, залізничне будівництво чи індустріалізацію. З іншого боку, ці процеси давали поштовх до внутрішніх соціокультурних змін: формування нової трудової етики, поступового руйнування замкненості традиційної громади, поширення освіти, нових ідей і культурних практик. Ключовим елементом у розумінні модернізації є не лише її економічний чи політичний вимір, а й соціокультурний. Адже будь-які зміни у сфері виробництва чи управління неможливі без трансформації суспільної свідомості, нових уявлень про працю, освіту, сімейні відносини, релігію чи культурну діяльність. Саме тому дослідники наголошують на двовекторності модернізаційних процесів: з одного боку, вони задаються «згори» державними реформами, а з іншого формуються «знизу» через поступову зміну світогляду та життєвих практик широких верств населення, насамперед селянства. [25,с.70]

У випадку українського суспільства модернізація мала особливий характер ще й тому, що вона розгорталася в умовах відсутності власної державності. Це означало, що процеси, які в Західній Європі були пов'язані з формуванням національної держави та громадянських інститутів, на українських землях часто мали деформований або обмежений характер. Російська імперія розглядала селянське питання передусім у площині збереження соціальної стабільності та контролю над величезною масою населення, тоді як в Австро-Угорщині модернізаційні заходи перепліталися з

політикою компромісів між різними етнічними групами. У таких умовах українське селянство, будучи найчисленнішою соціальною верствою, одночасно ставало об'єктом державної політики та суб'єктом власних соціокультурних змін. Варто підкреслити ще одну особливість модернізації другої половини XIX - початку XX ст.: її нерівномірність. Якщо у великих містах, на промислових підприємствах чи залізничному транспорті зміни відбувалися досить швидко, то село залишалося осередком традиційного способу життя. Це створювало своєрідний «подвійний ритм» модернізації: у містах поширювалися індустріальні відносини, натомість у селах трималася сила звичаю, традиційного господарювання та духовного консерватизму. Але поступове проникнення нових технологій, товарів, ідей та освітніх практик робило село відкритішим і підготовлювало його до глибших соціокультурних змін. [1,с.280]

У цьому сенсі модернізація постає не як одноразовий акт чи реформа, а як довготривалий процес адаптації суспільства до нових умов. Вона завжди містить у собі суперечності: між новим і старим, між прагненням до розвитку і страхом перед втратами, між економічною вигодою та культурною інерцією. Для українського селянства це означало співіснування двох моделей життя: традиційної, побудованої на общинних засадах, і нової, орієнтованої на індивідуалізоване господарювання, економічну ініціативу та відкритість до зовнішніх впливів. З огляду на це, можна стверджувати, що поняття модернізації у випадку українського села не обмежується тільки економічними реформами чи соціальною мобільністю. Його сутність полягає у поступовому перетворенні культурних кодів селянського життя, у зміні ставлення до праці, освіти, релігії, сім'ї та громади. Саме через ці процеси відбувалося входження українського народу у нову добу, яка ставила перед ним як нові виклики, так і нові можливості. [20,с.120]

1.2 Соціокультурні зміни: визначення і основні характеристики

Поняття соціокультурних змін у сучасній гуманітарній науці охоплює складний і багатогранний процес трансформації суспільства, який відбувається

на рівні його духовного життя, цінностей, культурних практик і соціальних відносин. Якщо економічні реформи можна описати через кількісні показники : виробництво, доходи, продуктивність праці, то соціокультурні зміни мають передусім якісний характер. Вони відображають внутрішню еволюцію суспільства, його здатність адаптуватися до нових умов і водночас зберігати або переосмислювати традиційні форми життя. У науковій літературі соціокультурні зміни зазвичай визначають як зміну системи соціальних норм, цінностей та моделей поведінки, що формують повсякденне життя людей. Вони не зводяться лише до поширення нових культурних явищ, а включають у себе глибші процеси: трансформацію світогляду, переоцінку життєвих орієнтирів, зміну ставлення до праці, освіти, релігії, сімейних відносин. Таким чином, соціокультурна еволюція відбувається одночасно на рівні індивідуальної свідомості та на рівні суспільних структур. [44,с.70]

Особливо виразними ці процеси стають у періоди модернізації. Коли суспільство переходить від традиційного до індустріального укладу, соціокультурні зміни стають неминучими, адже нова економічна та політична реальність вимагає іншого способу мислення. Для селянства це означало відхід від замкненого, консервативного світу громади й поступове відкриття до ширших соціальних зв'язків. Зростання освітнього рівня, поява можливостей для заробітків поза межами села, контакти з містом, новими культурними явищами і навіть міграційні рухи сприяли зміні життєвих орієнтирів. Характерною рисою соціокультурних змін є їхня суперечливість. Вони ніколи не відбуваються рівномірно чи одноманітно, а поєднують у собі як елементи нового, так і залишки старого. У другій половині XIX - на початку XX ст. українське село зберігало традиційний уклад побуту, родинні звичаї та релігійну обрядовість, але водночас у ньому з'являлися нові елементи: фабричні товари, друкована література, шкільна освіта, нові форми культурного дозвілля. Ця взаємодія традиції та новації створювала своєрідний «синкретичний» культурний простір, у якому селянство шукало нову ідентичність. [15,с.20]

Заможні селяни швидше засвоювали нові форми господарювання та культурні практики, адже мали економічні ресурси для цього. Бідніші верстви залишалися більш консервативними, прив'язаними до традиційного способу життя, і тому модернізація тут затягувалася. Саме ця різниця у швидкості змін породжувала нові соціальні розмежування та формувала передумови для подальшого розшарування селянського суспільства. Соціокультурні трансформації українського села другої половини XIX - початку XX ст. можна розглядати і як важливий чинник формування національної самосвідомості. Освіта, література, діяльність культурно-просвітницьких організацій поступово створювали ґрунт для усвідомлення селянами своєї належності до українського народу, а не лише до місцевої громади чи релігійної парафії. Таким чином, соціокультурні зміни виходили за межі побуту і ставали частиною загальнонаціонального процесу пробудження й самоідентифікації. [17,с.105]

Соціокультурні зміни - це не лише побічний продукт економічної модернізації, а самостійний і вирішальний фактор історичного розвитку. Їхня особливість полягає у тому, що вони відбуваються повільніше, ніж технічні чи економічні новації, але мають набагато глибші наслідки, адже трансформують саму сутність суспільства, його духовні основи та культурні коди. У випадку українського селянства друга половина XIX - початок XX ст. стала добою поступового перетворення соціокультурного середовища, яке поєднувало в собі традиційні елементи та нові модернізаційні тенденції, створюючи унікальний образ українського села цього періоду.

1.3 Методи дослідження соціокультурних змін в історичному контексті

Вивчення соціокультурних змін у середовищі українського селянства другої половини XIX - початку XX ст. неможливе без чіткого окреслення методологічних підходів. Цей період вирізняється складністю і багатовимірністю, адже поєднує у собі як традиційні елементи аграрного суспільства, так і нові явища, зумовлені модернізаційними процесами. Тому для його аналізу необхідно використовувати міждисциплінарний підхід, що

дозволяє поєднати інструменти історії, соціології, культурології та етнології. Перш за все, значення має історико-порівняльний метод. Він дає можливість простежити відмінності у розвитку українського селянства в межах двох імперських систем Російської та Австро-Угорської. Завдяки цьому можна виявити, які з трансформацій були зумовлені загальними закономірностями модернізації, а які специфікою політичних і правових режимів. Таке порівняння показує, що хоча основні риси соціокультурних змін мали універсальний характер, їхні темпи й форми суттєво відрізнялися залежно від конкретних історичних умов. [31,с.8]

Важливим є також соціокультурний підхід, що дозволяє аналізувати не лише економічні та політичні чинники, а й духовно-культурний вимір життя селянства. У центрі уваги тут опиняються такі аспекти, як система цінностей, традиції, побутові практики, релігійність, освітній рівень і культурні ініціативи. Саме цей підхід допомагає зрозуміти, чому навіть за умов економічних труднощів у сільському середовищі зберігалася внутрішня стійкість і здатність до поступового прийняття нових форм життя. Не менш значущим є міждисциплінарний метод. Дослідження соціокультурних змін вимагає використання не лише історичних джерел, а й етнографічних описів, фольклорних матеріалів, соціологічних даних, а також праць сучасників. Спогади селян, записи народної творчості, звіти про освітні товариства чи культурні події стають важливими свідченнями, які дозволяють відтворити не лише «велику історію», а й повсякденне життя. Поєднання цих джерел із кількісними даними статистики надає дослідженню глибини та об'єктивності.

Особливу роль відіграє кількісний аналіз, що ґрунтується на офіційній статистиці. Переписи населення 1897 року в Російській імперії та 1910 року в Австро-Угорщині дають змогу простежити рівень грамотності, демографічні зміни, динаміку землеволодіння. Статистичні дані доповнюють картину якісних змін і дозволяють перевіряти загальні тенденції. Водночас значний потенціал має якісний аналіз джерел. [28,с.48] Йдеться про законодавчі акти (наприклад, Маніфест 1861 року чи Столипінську аграрну реформу), офіційні документи

земств, звіти просвітницьких організацій, публіцистику та мемуарну літературу. Дослідження соціокультурних трансформацій українського селянства вимагає поєднання різних методів. Лише комплексний підхід дозволяє відтворити багатогранну картину історичного процесу, де економічні реформи тісно перепліталися з культурними практиками, а повсякденне життя селян поєднувало елементи старого й нового. Завдяки такому підходу можна не тільки описати зміни, а й зрозуміти їхню внутрішню логіку, закономірності й наслідки для подальшого розвитку українського суспільства. [25,с.50] Слід звернути увагу і на культурно-антропологічний підхід. Він дозволяє аналізувати не лише окремі події чи документи, а й сам спосіб мислення людей, їхнє сприйняття світу, символічні уявлення та ритуальні практики. Наприклад, вивчення народних звичаїв, весільних і поховальних обрядів, календарних свят дає можливість зрозуміти, наскільки глибоко модернізаційні процеси проникали у свідомість селянина. Бо навіть тоді, коли змінювалися економічні умови чи система освіти, багато елементів духовного життя залишалися традиційними, а інколи набували нового змісту в нових історичних обставинах. Досить важливим є також історико-психологічний підхід, який акцентує увагу на індивідуальних і колективних формах поведінки. Соціокультурні зміни не зводилися лише до зовнішніх реформ чи нових інституцій – вони впливали на психологію селянства, його уявлення про справедливість, працю, родину чи майбутнє. Можна простежити, як упродовж другої половини XIX ст. селяни поступово втрачали патріархальну довіру до громади як єдиної сили і дедалі більше орієнтувалися на особистий успіх та індивідуальне господарювання. Це був справжній перелом у суспільній свідомості, який безпосередньо впливав на культурний розвиток. [21,с.54]

Не менш важливим є й герменевтичний метод, адже велика частина джерел має описовий або літературний характер. Щоб зрозуміти, як саме сучасники оцінювали зміни, потрібно вміти «читати між рядків» – аналізувати символіку текстів, мову, стиль висловлювань. Наприклад, у публіцистиці другої половини XIX ст. часто зустрічаються образи «темного села», «задушеної

громади», «селянина-страждальця», які відображали не лише економічні проблеми, а й загальне відчуття відставання у культурному розвитку. Окремо варто сказати про принцип історизму, який має стати основою будь-якого аналізу. Соціокультурні зміни не можна оцінювати поза конкретними історичними умовами, поза контекстом імперської політики, аграрних реформ чи міграційних процесів. Те, що сьогодні може видаватися незначним або архаїчним, у свій час було важливим кроком уперед. Наприклад, навіть елементарне поширення початкових шкіл у селах ставало справжнім проривом, адже воно відкривало для селян нові горизонти знань та можливостей. [4,с.60]

2 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

2.1 Аграрні реформи і їх вплив на селянство.

Друга половина XIX століття стала періодом радикальних змін у соціально-економічному житті українського селянства. Саме в цей час відбулися аграрні реформи, які докорінно трансформували становище селян, їхні відносини з поміщиками та державою, а також визначили напрями подальшого розвитку сільського господарства. Вони були викликані як внутрішніми потребами суспільства, так і загальноєвропейськими тенденціями модернізації. Найважливішою подією, що започаткувала нову епоху у житті селянства, стало скасування кріпацтва в Російській імперії у 1861 році. Маніфест Олександра II ліквідував юридичну залежність селян від поміщиків, надав їм особисту свободу та формально визнав право на власність і господарську діяльність. Однак ця свобода мала обмежений характер, адже селяни отримували землю не безкоштовно, а за викуп, причому часто у розмірі, що значно перевищував її реальну цінність. До того ж протягом кількох десятиліть селяни були змушені виплачувати так звані «викупні платежі», які

тиснули на їхні бюджети і фактично утримували їх у стані економічної залежності. Не менш суперечливим було і питання наділів. У багатьох випадках надільна земля виявилася замалою для повноцінного ведення господарства, що призводило до аграрного перенаселення. У Правобережній Україні ця проблема була особливо відчутною, адже тут землеволодіння було дрібнішим, а населення густішим. Натомість у Лівобережжі й на Півдні селяни мали дещо більші можливості, але й там швидко давалася взнаки нестача угідь унаслідок зростання населення. [18,с.127]

У другій половині XIX ст. влада намагалася пом'якшити соціальну напругу й стимулювати розвиток сільського господарства. Було запроваджено низку реформ, серед яких важливу роль відігравали земські установи, що взяли на себе частину функцій місцевого управління та сприяли розвитку інфраструктури, освіти, охорони здоров'я. Водночас саме вони часто ставали посередником між державою та селянськими громадами, намагаючись адаптувати централізовану політику до реальних умов на місцях. На початку XX століття ситуація у селі знову загострилася, що змусило владу вдаватися до нових заходів. Так звані столипінські реформи (1906–1911 рр.) були спрямовані на руйнування традиційної общини та розвиток індивідуального землеволодіння. Їхньою метою було створення шару заможних селян «сільської буржуазії», яка б стала опорою державного ладу. Реформи передбачали можливість виходу з громади, закріплення землі у приватну власність, створення хуторів і відрубів. Для багатьох селян це відкривало шлях до господарської ініціативи й економічного зростання, але водночас призводило до поглиблення соціального розшарування. [3,с.53]

Частина селян скористалася шансом і змогла зміцнити своє господарство, використовуючи сучасні знаряддя праці, орієнтуючись на ринок, інвестуючи у худобу й будівництво. Але більшість залишалася малоземельною і бідною, неспроможною конкурувати з новими заможними господарями. У результаті реформи Столипіна лише частково розв'язали проблему села: вони дали поштовх модернізації, проте водночас підкреслили соціальну нерівність,

заклали основи для майбутніх конфліктів і революційних настроїв. Аграрні реформи другої половини XIX - початку XX ст. мали суперечливий характер. З одного боку, вони ліквідували кріпосну залежність, відкрили можливості для економічного розвитку, сприяли поширенню індивідуального землеволодіння. З іншого вони не змогли повністю розв'язати проблему малоземелля, не зняли тягар викупних платежів і фактично закріпили соціальну нерівність у селі. Для українського селянства ці зміни стали водночас і поштовхом до розвитку, і джерелом нових труднощів, які визначали їхнє життя аж до революційних подій початку XX століття. Для більшості селян свобода означала насамперед можливість самим розпоряджатися своїм життям, хоч і в межах тих умовностей, які диктувала імперська влада. У народній свідомості це часто сприймалося як перемога справедливості, як історичне відновлення правди після століть неволі. Проте дуже швидко ейфорія змінилася розчаруванням, адже вільні від кріпосної залежності селяни опинилися заручниками нової економічної реальності: нестача землі, високі викупні платежі, низька продуктивність праці й зростаюча конкуренція. [34,с.61]

Особливо драматично ці процеси позначилися на правобережних українських землях. Тут унаслідок польсько-шляхетського землеволодіння та великої густоти населення селянські наділи були вкрай мізерними. Багато селян не мали можливості прогодувати сім'ю власною працею й були змушені шукати додаткові заробітки, наймитувати у поміщиків, працювати сезонно на заводах або виїжджати до міст чи навіть за кордон. Саме тут зароджувалися перші масові міграційні рухи, які поступово ставали постійною частиною соціально-економічного життя українців. У Лівобережжі й на Півдні ситуація мала свої особливості. Там наділи були трохи більшими, а освоєння нових земель на південному степовому просторі давало певний простір для розвитку індивідуального господарства. Проте й тут криза була очевидною: традиційні методи землеробства, низький рівень технічного забезпечення, залежність від природних умов робили сільське господарство малоефективним. У результаті

зростала соціальна напруга, яка час від часу виливалася у селянські бунти, стихійні протести, а пізніше у більш організовані рухи. [11,с.57]

Столипінські реформи, які вважалися «другою хвилею» аграрних змін, по суті стали спробою модернізувати село зсередини. І хоча вони дали позитивні результати для частини селян, їхня реалізація була вкрай складною. Не всі селяни поспішали залишати громаду, бо вона виконувала важливі функції соціальної підтримки, допомагала вижити у важкі часи. Крім того, далеко не кожен мав ресурси, щоб створити хутір або відруб, адже це вимагало не лише землі, а й інвестицій у господарство, придбання реманенту, будівництва житла. Таким чином, реформи фактично розділили селянство на два табори: тих, хто зумів скористатися новими можливостями, і тих, хто залишився у пастці традиційного укладу, приречений на бідність і відставання. Не можна оминути й того факту, що аграрні зміни тісно перепліталися з національним питанням. Для українського селянства земля була не лише економічним ресурсом, а й символом життя, праці та спадковості. Обмеження доступу до землі, нерівні умови викупу, дискримінаційна політика імперської влади сприймалися як приниження національної гідності. [6,с.160]

2.2 Зміни у землеволодінні та землекористуванні

Проблема землеволодіння була центральною для життя українського селянства у другій половині XIX - на початку XX ст. Адже саме земля визначала економічний добробут, соціальний статус і навіть світоглядні орієнтири селянина. Скасування кріпацтва у 1861 році та наступні аграрні реформи кардинально змінили юридичні засади землеволодіння, однак вони не розв'язали питання рівного доступу до землі. Навпаки, нові умови лише загострили традиційні суперечності, адже селяни отримували землю у розмірі, недостатньому для утримання родини, а сам процес її користування залишався складним і обмеженим. Найпомітнішою проблемою було малоземелля. Селянські наділи, які надавалися після реформи 1861 року, часто були у 2-3 рази менші від тих, що необхідні для нормального господарства. Крім того, розмір

наділів різнився залежно від регіону. Якщо на Лівобережжі та Півдні України селяни ще могли розраховувати на більш-менш придатні угіддя, то на Правобережжі, де історично зберігалось домінування польсько-шляхетського землеволодіння, селяни залишалися фактично безземельними або з мізерними наділами. У результаті вони часто опинялися в залежності від оренди землі в поміщиків, що фактично відтворювало старі форми експлуатації, хоч і в нових умовах. [40,с.20]

Іншою важливою рисою була система общинного землекористування, що збереглася у більшості українських губерній. Земля залишалася формально власністю громади, а окремі господарства отримували лише право користування нею. Це означало періодичний переділ земельних ділянок, що мало на меті забезпечити певну рівність, але водночас гальмувало розвиток індивідуального господарювання. Селянин, не маючи впевненості у довгостроковому користуванні своєю ділянкою, не мав стимулу вкладати кошти у покращення ґрунтів чи впровадження нових технологій.

На початку XX ст. у зв'язку з аграрною кризою уряд намагався вирішити ці проблеми через реформи Столипіна. Вони передбачали ліквідацію общини й утвердження приватної власності селян на землю. Практика хуторів і відрубів повинна була створити новий тип господаря - заможного, ініціативного, здатного інвестувати у своє господарство. У деяких регіонах ці заходи дали відчутний результат: на Півдні, наприклад, хутірські господарства швидко почали розвиватися, переходили на товарне виробництво зерна й худоби, застосовували сільськогосподарську техніку. Проте далеко не всі селяни сприйняли такі зміни. [29,с.224] Для багатьох вихід із громади був неприйнятним, адже вона давала не лише землю, а й певну соціальну безпеку: допомогу в біді, взаємну підтримку, колективне вирішення конфліктів. Крім того, для створення хутора потрібні були кошти, яких у більшості селян не було. Через це реформа на практиці зміцнила становище лише заможніших господарів, тоді як бідні залишилися у ще більш уразливому становищі. Ситуація із землеволодінням ускладнювалася ще й зростанням населення.

Наприкінці XIX ст. українські губернії відзначалися високим приростом сільського населення, що призводило до подальшого подрібнення наділів. Це явище називали «аграрним перенаселенням», і воно змушувало селян шукати додаткових джерел існування. Одні вирушали на сезонні заробітки, інші ставали частиною внутрішньої міграції, переселяючись у малозаселені райони Сибіру чи Далекого Сходу. [39,с.135]

На Правобережжі значна частина земель залишалася у власності польських поміщиків, що створювало напруження між ними та місцевим українським населенням. Селяни змушені були орендувати землю на не вигідних умовах, віддаючи значну частину врожаю або грошей власникові. Ця система фактично закріплювала їхню залежність і ставала джерелом численних конфліктів, зокрема аграрних страйків і бунтів, що особливо активізувалися наприкінці XIX - на початку XX ст. На Лівобережжі ситуація була іншою. Тут більше землі належало дрібним дворянам та козацьким нащадкам, що сприяло формуванню прошарку середніх і заможних господарів. Проте й тут зі зростанням населення та подрібненням наділів більшість селян не могла забезпечити себе достатньою кількістю угідь. Водночас зберігалася традиція господарювання у межах громади, яка виступала певним гарантом соціальної стабільності. Південні степові райони мали свої особливості. Величезні простори, що колись вважалися «дикополем», поступово освоювалися як державою, так і переселенцями. Тут виникали відносно великі господарства, які орієнтувалися на товарне виробництво, насамперед зерна для експорту. Саме Південь став тим регіоном, де хутірська система найкраще прижилася, бо відповідала умовам великого землекористування й потребам ринкової економіки. Проте паралельно тут існували і дрібні селянські господарства, що ледве виживали на вузьких смужках землі. [15,с.85]

Земельне питання було не лише економічним, а й соціально-політичним. Воно впливало на ставлення селян до влади та визначало рівень їхньої політичної активності. Постійна нестача землі, подрібнення наділів і несправедливість у розподілі угідь породжували відчуття соціальної

несправедливості. Це стимулювало участь селян у революційних подіях 1905-1907 років, коли у багатьох регіонах України прокотилася хвиля аграрних виступів. Люди палили маєтки, захоплювали землю поміщиків, вимагаючи справедливого переділу. Таким чином, проблема землеволодіння виходила далеко за межі економічної площини й ставала одним із каталізаторів політичної боротьби. [23,с.60] У ширшому сенсі зміни у землекористуванні демонстрували поступовий, але невідворотний рух українського села від традиційної моделі господарювання до модернізованої. Збереження общини та орендних відносин свідчило про інерцію старих форм, а розвиток хуторів і відрубів, поява заможних господарів, орієнтованих на ринок, відображали нові тенденції. Проте ці два світи існували паралельно, створюючи складний і суперечливий соціально-економічний простір. Зміни у землеволодінні та землекористуванні у другій половині XIX - на початку XX ст. були неоднорідними й суперечливими. Вони залежали від регіональних умов, соціального статусу селян, політики держави та демографічних процесів. Попри окремі успіхи, більшість селян залишалася в умовах малоземелля, що не тільки ускладнювало їхнє економічне становище, а й формувало ґрунт для зростання соціального протесту та радикальних настроїв. [41,с.74]

2.3 Економічні аспекти життя українських селян: праця, доходи, споживання

Економічне становище українського селянства у другій половині XIX - на початку XX ст. визначалося складним поєднанням традиційних форм господарювання та нових тенденцій, що поступово проникали у село під впливом модернізації. Селянин залишався основним виробником продуктів харчування, його праця забезпечувала існування не лише власної родини, а й значної частини міського населення та армії. Водночас праця у сільському господарстві була вкрай виснажливою, сезонно залежною й малоефективною через низький рівень технічного забезпечення. Більшість українських селян вела натуральне господарство, орієнтоване насамперед на задоволення потреб родини. У центрі економічного життя залишалася земля, джерело врожаю, а

отже, і доходів. Проте через малоземелля врожаї часто не могли забезпечити навіть мінімальних потреб селянської сім'ї. Це змушувало селян працювати понад міру, застосовувати виснажливі методи обробітку ґрунту, а інколи і найматися на заробітки. [4,с.60]

Джерела доходів були різноманітними. Окрім власного господарства, значна частина селян заробляла на стороні. На Правобережжі поширеним явищем була оренда землі у поміщиків, так звана «відробіткова система», коли селянин отримував у користування ділянку, але мусив відпрацьовувати певну кількість днів на панському полі. Це фактично відтворювало кріпосні форми залежності, хоч і в нових умовах. У центральних та південних регіонах популярним було сезонне заробітчанство: селяни вирушали на жнива, на цукрові заводи, у степові губернії або навіть за межі України до Бессарабії, Польщі чи Росії. Деякі виїжджали ще далі, в Сибір чи на Далекий Схід, де можна було отримати землю і заробіток. Рівень доходів селянства залишався низьким. У більшості випадків він забезпечував лише елементарні потреби харчування, одяг, податки. Важливу частину доходів «з'їдали» численні зобов'язання: викупні платежі, орендна плата, податки на землю, військові збори. Це призводило до хронічної бідності, а часом і до заборгованості, через яку селяни змушені були продавати або закладати свою землю. [37,с.160]

Особливе місце у житті селян займала праця жінок і дітей. У селянських родин вони працювали нарівні з чоловіками: жінки обробляли поля, доглядали худобу, займалися хатнім господарством, ткали, пряли, готували. Діти з раннього віку залучалися до сільськогосподарських робіт спочатку допоміжних, а потім і більш важких. Це було необхідністю, адже без спільних зусиль усього сімейства господарство не могло вижити. Споживання селян було надзвичайно скромним. У харчуванні домінували хліб, каші, картопля, овочі, молочні продукти; м'ясо з'являлося на столі рідко, переважно у свята. Одяг був простим, здебільшого саморобним, і носився роками. Майже всі витрати зводилися до найнеобхіднішого, і лише заможніші господарі могли дозволити собі купувати промислові товари чи відкладати гроші на придбання техніки.

[24,с.118] Водночас саме у цей період починають з'являтися ознаки змін у структурі селянського споживання. Частина селян почала орієнтуватися на ринок: продавати надлишки зерна, молока чи худоби, а за виручені кошти купувати фабричний одяг, посуд, інструменти. Це свідчило про поступове входження села у товарно-грошові відносини й формування нового типу економічної поведінки. В українському селі завжди поєднували кілька видів діяльності: землеробство, скотарство, садівництво, городництво, а подекуди й ремесла. Багато селян займалися ткацтвом, бондарством, ковальством, виробництвом домашнього алкоголю, виготовленням глиняного посуду. Такі заняття приносили додатковий дохід, але здебільшого він був невеликим і не міг кардинально змінити матеріальне становище родини. Тим не менше, саме завдяки цим додатковим промислам українські селяни поступово долучалися до ширших економічних процесів, адже продукція потрапляла на ярмарки і базари, формуючи певний зв'язок села з містом. [19,с.72]

Зростання ролі ринку було одним із визначальних явищ того часу. Якщо у першій половині XIX ст. селянин жив здебільшого в умовах натурального господарства, то вже наприкінці століття він дедалі більше залежав від грошових відносин. Продавалися не лише зерно й худоба, а й продукти садівництва, городництва, молочарства. Це означало, що селяни починали виробляти «на продаж», а не тільки «для себе», що мало далекосяжні наслідки для всієї економічної структури села. Проте цей процес був повільним і нерівномірним: багатші господарі швидше орієнтувалися на ринок, тоді як бідніші залишалися замкненими у межах самозабезпечення. Проблема доходів була нерозривно пов'язана з тягарем податків. Селяни сплачували викупні платежі за землю, податки на майно, землю та інші збори. До цього додавалися витрати на військову повинність, утримання сільських органів влади, а також неофіційні витрати, які вимагалися від селян різними чиновниками. Це створювало постійне відчуття нестачі грошей і неможливості вибратися з боргової ями. Для багатьох єдиним виходом було наймитування, що ставало фактично новою формою соціальної залежності. Споживчі можливості селян

були вкрай обмеженими. Більшість харчових продуктів вироблялася у власному господарстві. Купувалися лише сіль, цукор, деякі крупи, а пізніше фабричний чай, який поступово входив у селянський побут як ознака «нового життя». Одяг виготовлявся переважно вдома: жінки пряли, ткали й шили, використовуючи льон і коноплі. Промисловий одяг у селі ще довго залишався рідкістю і з'являвся лише у заможніших господарів. Те саме стосувалося й предметів домашнього вжитку: фабричний посуд, меблі, металеві вироби поширювалися дуже повільно, адже більшість селян просто не могла собі їх дозволити. [33,с.315]

Водночас поява товарів фабричного виробництва змінювала світогляд селян. Придбання промислових речей сприймалося не лише як зручність, а й як певний символ соціального статусу. У заможніших селянських хатах можна було побачити фабричні шафи, годинники, килими, а іноді навіть друковані книги. Це поступово формувало нову систему потреб і стимулювало інтеграцію селян у загальноімперський ринок.

3 СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

3.1 Зміни в побуті та повсякденному житті селян

Побут і повсякденне життя українського селянства другої половини XIX - початку XX ст. зазнали суттєвих змін під впливом соціально-економічних перетворень і процесів модернізації. Якщо на початку цього періоду село ще зберігало архаїчні форми організації життя, то напередодні Першої світової війни воно дедалі виразніше демонструвало риси переходу до нового типу культури й господарювання. Насамперед трансформації простежувалися у житлово-побутових умовах. Традиційна українська хата, побудована з дерева чи глини, залишалася основним житлом для більшості селян. Проте поступово в архітектурі з'являлися нові елементи: черепичні й бляшані дахи замість солом'яних, вікна зі склом замість полотняних затулок, підлога з дощок замість глиняної долівки. Заможніші селяни будували просторіші хати з кількома кімнатами, у яких відводили окремі місця для зберігання речей, прийому гостей, навчання дітей. Таким чином, житловий простір починав відображати не лише функціональні потреби, а й прагнення до зручності та певного соціального престижу. [1,с.210]

Важливим показником змін у повсякденності було впровадження нових предметів побуту. Якщо раніше селяни користувалися переважно саморобним посудом та меблями, то з кінця XIX ст. у хатах починають з'являтися фабричні вироби: металеві каструлі, емальовані відра, фабричні скрині та шафи, настінні годинники. Це не лише полегшувало господарську працю, а й формувало уявлення про «новий» стиль життя. Наявність фабричних речей сприймалася як символ достатку й відповідності сучасним вимогам. Значні зміни торкнулися і харчування. Традиційний селянський стіл базувався на хлібі, кашах, картоплі, молочних продуктах і овочах. М'ясо залишалося рідкісним, святковим продуктом. Проте з розвитком ринку й заробітчанства у селянській кухні з'явилися нові продукти : чай, цукор, фабричні борошняні вироби, іноді навіть консерви. Поступово змінився і режим харчування: замість традиційних двох прийомів їжі на день (обід і вечеря) дедалі частіше практикували триразове харчування, що відображало прагнення до більшої регулярності й ситості.

У повсякденному житті важливе місце займав одяг. Він залишався переважно саморобним, з льону та конопель, але вже на початку ХХ ст. фабричні тканини почали витісняти домашні. Це особливо відчувалося у святковому вбранні, де з'являлися фабричні хустки, сукна, взуття з фабричних матеріалів. Одяг поступово ставав не лише функціональним, а й символічним: через нього селяни прагнули виразити свою заможність, належність до «нового життя» або навіть певну культурну модерність. Зміни відбулися й у сфері дозвілля та відпочинку. Якщо раніше воно було тісно пов'язане з традиційними звичаями - вечорницями, весіллями, календарними святами, то з кінця ХІХ ст. у село почали проникати нові форми дозвілля. [5,с.79] Зокрема, набули поширення народні читальні, бібліотеки, аматорські театральні вистави, хори. Це було пов'язано як з освітнім рухом, так і з національно-культурним відродженням, яке активно підтримувала українська інтелігенція. Повсякденне життя селян значною мірою визначалося також умовами праці. Влітку село жило в режимі безперервної роботи - від світанку до пізньої ночі, а взимку, коли польові роботи зупинялися, більше часу приділяли хатнім промислам, спілкуванню, громадам та церковному життю. Саме в цей час організовувалися громадські сходи, на яких вирішувалися важливі господарські й соціальні питання. Таким чином, річний цикл селянського життя залишався прив'язаним до природних ритмів, проте в ньому вже відчувалися ознаки нової організації часу : регулярні ярмарки, робота фабрик і заводів, що вимагали найманої праці за графіком. [36,с.68]

Трансформації у побуті не відбувалися рівномірно. Багатші господарі могли дозволити собі нові хати з цегли чи добротного дерева, купувати фабричний одяг, посуд, меблі, утримувати велику худобу. Водночас значна частина селян жила у злидених умовах: у хатах із солом'яними стріхами, з глиняною долівкою, без скла у вікнах. У таких родинх діти часто спали на печі або на лаві, а їжа обмежувалася хлібом, картоплею та рідкими юшками. Це соціальне розшарування дедалі більше відчувалося у селі й створювало передумови для зростання соціальної напруги. Не менш важливим чинником

змін було прагнення селян пристосуватися до нових економічних і культурних викликів. Зокрема, поширення ринку призвело до того, що у багатьох хатах з'явилися ярмаркові та базарні товари. Жінки, які раніше майже повністю забезпечували родину саморобним одягом, дедалі частіше купували готові тканини або фабричні речі. Це зменшувало домашнє навантаження, але водночас робило родину залежною від грошей і ринку. Змінилося і ставлення до чистоти та гігієни. Якщо у першій половині XIX ст. лазня чи купання в річці залишалися єдиними формами догляду за тілом, то наприкінці століття починають поширюватися індивідуальні предмети гігієни: мило, рушники, гребінці. Хоча вони ще не були повсюдними, проте символізували поступове проникнення нових уявлень про догляд за собою і здоров'я. [22,с.115]

Велику роль у повсякденному житті відігравала громада. Вона не лише організовувала сільське господарство, а й визначала соціальні норми, контролювала поведінку своїх членів, підтримувала традиції. Проте з розвитком ринкових відносин авторитет громади почав слабшати. Селяни дедалі частіше приймали індивідуальні рішення щодо праці, заробітків, виховання дітей, що було ознакою поступової модернізації суспільних відносин. Зміни торкнулися й святкового життя. Традиційні обряди, весілля, хрестини, колядки, обжинки, залишалися важливими подіями, але їхній характер поступово змінювався. Наприклад, весільні обряди ставали менш розтягнутими, більше уваги приділялося матеріальному аспекту, приданому, подарункам, святковому одягу. Натомість релігійні та громадські свята дедалі частіше супроводжувалися не лише піснями й танцями, а й виступами аматорських хорів, театральних гуртків, читанням газет чи книжок. Це свідчило про поступову інтеграцію нових культурних форм у селянський побут. Загалом, повсякденне життя українського селянина у другій половині XIX - на початку XX ст. було сферою постійного поєднання старого і нового. Традиційні елементи - колективізм, натуральне господарство, громада, звичаї, співіснували з новими явищами: ринковою економікою, поширенням фабричних товарів, новими формами дозвілля та уявленнями про комфорт і престиж. Це зіткнення різних моделей життя

формувало складний соціокультурний ландшафт, який визначав не лише побутові звички, а й загальний світогляд селянства. [35,с.85]

3.2 Освітні процеси і культурний розвиток сільського населення

Освітні процеси другої половини ХІХ - початку ХХ ст. стали однією з ключових сфер соціокультурних змін у житті українського селянства. Якщо раніше грамотність у селі була рідкісним явищем і вважалася привілеєм духовенства чи поодиноких заможних господарів, то з другої половини ХІХ ст. поступово формується нове уявлення про освіту як важливу умову життя й розвитку громади. Поштовхом до цього стали реформи Російської імперії, спрямовані на розширення початкової освіти. У селах почали відкриватися народні школи, земські та церковно-парафіяльні училища. Хоча рівень викладання в них був досить обмеженим, а навчання здебільшого зводилося до азбуки, арифметики й катехізису, для селян це був величезний крок уперед. Сам факт, що діти могли навчитися читати, писати й рахувати, сприймався як шанс полегшити майбутнє життя. Значну роль у поширенні освіти відіграли земства, особливо в Лівобережній і Південній Україні. Вони фінансували школи, організовували підготовку вчителів, забезпечували підручниками. У багатьох селах саме завдяки земствам з'явилися перші освітні заклади, які стали осередками не лише навчання, а й культурного розвитку. Тут організовувалися вечори для дорослих, лекції, іноді навіть театральні вистави. [34,с.61]

Проте рівень освіти залишався дуже низьким. Більшість селянських дітей навчалася лише взимку, коли не було польових робіт, і часто переривала навчання через бідність родини або потребу допомагати батькам. Дівчата відвідували школи ще рідше, адже у традиційній свідомості освіта вважалася менш важливою для жінок. Попри це, поступово грамотність поширювалася. Якщо у середині ХІХ ст. грамотними були лише одиниці, то на початку ХХ ст. у деяких губерніях грамотність серед молоді сягала третини населення, а подекуди й більше. Важливим чинником культурного розвитку села було також поширення друкованого слова. Газети, журнали, брошури, хоча й цензуровані

імперською владою, почали проникати у сільське середовище. Заможніші селяни передплачували газети, а інші збиралися на читання у хатах грамотних односельців. Читання ставало не лише способом отримання інформації, а й формою колективного дозвілля, що змінювало культурний простір села. Не менш важливу роль відіграли народні читальні, бібліотеки, культурно-освітні товариства, які виникали під впливом українського національного руху. У Галичині, під владою Австро-Угорщини, особливо активними були товариства «Просвіта», які відкривали читальні, організовували аматорські театри, хори, гуртки самоосвіти. Це сприяло формуванню нової культурної атмосфери, де селянин почувався не лише хліборобом, а й свідомим членом суспільства, причетним до національного життя. [7,с.425]

Культурний розвиток виявлявся і в побутовій сфері. У села проникали нові музичні інструменти, поширювалися аматорські хори й театральні трупи. Пісня, що завжди була важливою складовою української культури, тепер дедалі частіше виконувалася не лише у традиційних формах, а й у більш організованих, сценічних. Молодь охоче брала участь у таких гуртках, бо це було способом виразити себе й долучитися до «вищої культури». Разом із поширенням грамотності відбувалася й поступова зміна світогляду селян. Освічені люди в селі починали відігравати особливу роль: вони допомагали писати скарги до влади, листи до рідних, вели облік у господарствах, читали уголос книжки чи газети для інших. Завдяки цьому зростала довіра до знань і до освіти як такої. У багатьох випадках грамотність ставала символом престижу, а батьки, які раніше з недовірою ставилися до навчання дітей, дедалі частіше намагалися хоча б одного сина чи доньку «вивести в люди».

У селі існувала й значна частина консервативно налаштованих людей, які вважали, що школа відволікає дітей від роботи, а знання можуть навіть «зіпсувати» селянина, зробити його ледачим чи непокірним. Такі настрої гальмували розвиток освіти, і подолати їх вдалося лише поступово, через приклади тих родин, де навчання дітей приносило реальні переваги наприклад, можливість отримати роботу в місті, вести листування з чиновниками чи краще

господарювати. Культурний розвиток сільського населення був тісно пов'язаний не тільки зі школою, а й із діяльністю церкви, яка традиційно залишалася головним осередком духовного життя. Священики часто були єдиними освіченими людьми у селі й відігравали важливу роль у поширенні грамотності. Проте їхня діяльність була обмежена релігійними рамками, і саме світські освітні ініціативи, школи, читальні, театральні гуртки, відкривали новий горизонт культурних практик. Слід відзначити і вплив заробітчанства та міграційних процесів. Багато селян, які працювали на сезонних роботах у містах чи на промислових підприємствах, поверталися до села з новим досвідом, баченими культурними зразками й навіть книжками. Таким чином, міська культура поступово проникала в село, змінюючи його внутрішній світ. [23,с.60]

Особливу роль у культурному розвитку відіграли українські інтелігенти, вчителі, лікарі, письменники, які часто походили з селянського середовища й поверталися до села як «просвітителі». Вони організовували гуртки самоосвіти, аматорські театральні вистави, поширювали українську літературу, знайомили селян із новими ідеями. Саме завдяки їхній діяльності у свідомості багатьох селян почала формуватися національна ідентичність, яка виходила за межі вузького громадського життя.

Остання третина XIX - початок XX століття стала періодом суттєвих змін в освітньому житті Півдня України, що безпосередньо вплинуло на культурну динаміку сільського населення. Як зазначає Добровольська, саме інституційні зрушення у сфері освіти відігравали важливу роль у трансформації культурних практик і соціальної комунікації серед селянства. Дослідниця показує, що навчальні заклади, особливо жіночі, ставали не лише осередками знань, а й своєрідними каналами поширення нових соціокультурних зразків. На прикладі діяльності інститутів шляхетних дівчат Добровольська демонструє, як освітній простір виходив за межі традицій елітарності: хоча провідна участь у створенні й фінансуванні гімназій та училищ залишалася за дворянством і заможними містянами, поступово зростала роль освіти як елемента ширшого культурного

процесу. Ці установи відкривали можливості для обміну ідеями, знайомства з новими нормами поведінки, гігієни, педагогічними підходами елементами, що поступово проникали й у сільське середовище. Особливу увагу дослідниця приділяє змісту навчально-виховного процесу: освітні програми поєднували класичні дисципліни (мови, історію, літературу) з практичними навичками рукоділлям, шиттям, веденням домашнього господарства. Така синтеза формувала у вихованок певну модель культурної поведінки, яка пізніше відтворювалася в побуті або передавалася через соціальні зв'язки у провінційних громадах. Водночас сувора регламентація побуту в навчальних закладах створювала своєрідний простір морального виховання, де дівчата засвоювали стандарти дисципліни, скромності та освіченості рис, що згодом асоціювалися з модерним «жіночим ідеалом». Попри це, як підкреслює Добровольська, участь селянства в цих освітніх процесах залишалася обмеженою. Навчання було доступним насамперед для дітей заможних родин, міського населення або окремих селян, що мали фінансові ресурси. Проте навіть за такої ситуації культурний вплив освіти на село не можна вважати незначним: він проявлявся опосередковано через учителів, випускниць, робітничу міграцію та комунікаційні зв'язки між містом і селом. Окремо Добровольська акцентує увагу на нормативно-правових і організаційних аспектах освітньої системи, які визначали характер навчання й формували у вихованців певний світогляд. Державні регламенти, вимоги до вчителів, стандарти гігієни та поведінки усе це створювало умови для впровадження нових культурних моделей. Таким чином, освітня сфера на Півдні України виконувала не лише функцію навчання, а й діяла як інструмент «м'якої модернізації» суспільства шляхом формування нових норм мислення, поведінки та міжособистісної взаємодії.

Отже, узагальнюючи висновки Добровольської, можна сказати, що система освіти, особливо жіночої, стала важливим елементом соціокультурного оновлення Півдня України. Її вплив на селянство мав непрямий, але відчутний характер: через освічених жінок, педагогів і соціальні контакти відбувалося

поступове проникнення модерних цінностей у традиційне сільське середовище. Освітні інституції, таким чином, перетворювалися на посередників між традиційним і модерним світом, сприяючи зміні культурних орієнтацій та формуванню нової соціальної ідентичності. [10,с.30]

3.3 Традиції та новації в духовній сфері українського селянства

Духовна сфера українського селянства другої половини XIX - початку XX ст. була особливою галуззю, де традиції й новації взаємодіяли найбільш відчутно. На відміну від матеріальної культури, що змінювалася під впливом економічних і соціальних факторів, духовне життя селян формувалося на перетині вікових звичаїв, релігійних уявлень, фольклору та нових ідей, які поступово проникали у село через школу, пресу, культурно-просвітницькі товариства та контакти з містом. Основу духовного світу селян складала релігія. Православна церква на Лівобережжі та Правобережжі, а також греко-католицька в Галичині та на Закарпатті залишалися провідними інституціями, які визначали не лише обрядовість, а й систему моральних цінностей. Віра органічно поєднувалася із селянськими традиціями, святами, календарним циклом. Релігійні свята Різдво, Великдень, Спас, Покрова були не лише духовними подіями, а й важливими елементами соціального життя, коли вся громада збиралася разом, підтверджуючи свою єдність. Однак саме у цей період традиційна релігійність починає поступово трансформуватися. З одного боку, церква залишалася авторитетним чинником, а священик часто відігравав роль не лише духовного наставника, а й освіченого провідника громади. З іншого під впливом модернізаційних процесів і зростання рівня грамотності в селі дедалі чіткіше відчувалася потреба у ширшому світогляді. Селяни починали цікавитися книжками світського характеру, літературою, яка пояснювала суспільні явища та історію, а не тільки релігійні догмати. [19,с.72]

Найбільш виразно традиції й новації проявлялися в обрядовості та народній культурі. З одного боку, весілля, хрестини, похорони, календарні обряди зберігали архаїчні риси, які формували унікальний український

культурний код. З іншого боку, у цих обрядах усе частіше з'являлися нові елементи: фабричний одяг у весільних строях, нові музичні інструменти на вечорницях, запозичені звичаї. Молодь, особливо та, що мала досвід міграцій або працювала в містах, поверталася до села з новими уявленнями про дозвілля, поведінку, навіть стосунки між статями. Особливу роль у духовному розвитку відігравав фольклор. Пісні, думи, казки, прислів'я залишалися основною формою передачі колективного досвіду й моральних цінностей. Проте вже наприкінці XIX ст. у багатьох селах починають з'являтися аматорські театральні гуртки, хори, літературні вечори. Це означало, що народна культура поступово виходила за межі усталеної усної традиції та починала інтегруватися з ширшими культурними процесами. [13,с.440]

У Галичині значну роль у цьому відіграло товариство «Просвіта», яке поширювало українські книжки, газети, організовувало бібліотеки й читальні. На Наддніпрянщині українські інтелігенти, попри цензурні обмеження, доносили до селян ідеї національної ідентичності, закликали берегти рідну мову, традиції, звичаї. Таким чином, духовна сфера села вже не обмежувалася суто релігійними чи побутовими рамками, а ставала майданчиком для формування національної свідомості. Не менш важливою була трансформація у світогляді селян щодо праці, освіти та ролі людини в суспільстві. Якщо традиційна селянська культура сприймала працю як тяжку необхідність і обов'язок перед родиною та громадою, то нові ідеї поступово формували уявлення про працю як шлях до особистого розвитку, добробуту та навіть соціального піднесення. Це також було відображенням духовних змін, адже ставлення до праці й освіти завжди мало глибинний ціннісний вимір. Важливим аспектом духовного життя залишалася система моральних норм, яка формувалася під впливом як церкви, так і звичаєвого права громади. [3,с.51]

Село продовжувало жити у світі неписаних правил: шанування старших, взаємодопомога, осуд ледарства чи пияцтва. Водночас модернізаційні процеси підривали цю стабільність. Сезонні заробітки у містах та на промислових підприємствах, контакти з іншим середовищем змінювали уявлення про

належну поведінку. Молодь, що поверталася із заробітків, часто вносила нові моделі взаємин, які не завжди збігалися з традиційними уявленнями громади. Це викликало суперечки між поколіннями й ставало причиною поступового зламу старих звичаїв. [2,с.27]

Традиційна селянська духовність завжди ґрунтувалася на глибокому зв'язку з природою. Календарні обряди, свята, прикмети й вірування були тісно пов'язані з циклами землеробської праці. Культ родючості, обряди закликання дощу, вшанування врожаю відображали прагнення людини гармонізувати своє життя з природним світом. Проте наприкінці XIX ст. цей світогляд поступово змінювався: розвиток науки, поширення книжок і газет ставили під сумнів традиційні вірування. Селянин дедалі частіше починав розуміти природу не лише як «святищенну силу», а й як об'єкт господарського освоєння, який можна підкорити завдяки технічним знанням. У духовному житті дедалі більшого значення набував індивідуальний вимір. Якщо раніше селянин сприймав себе передусім як частину громади, то під впливом модернізації зростала вага особистих прагнень і цінностей. Це проявлялося у бажанні отримати освіту, виокремитися з-поміж інших завдяки кращому господарюванню, досягти соціального піднесення. Подібні зміни свідчили про формування нового типу духовності, у якій колективні традиції поєднувалися з індивідуалістичними прагненнями. Водночас варто підкреслити, що духовна культура селянства залишалася вразливою перед зовнішнім тиском. Імперська влада на Наддніпрянщині обмежувала розвиток української мови та культури, намагаючись русифікувати освіту, церковні практики й навіть обрядовість. Проте селяни часто не сприймали ці обмеження і зберігали рідну мову та звичаї у повсякденному житті. Таким чином, духовна сфера ставала ще й ареною культурного спротиву, де традиції виконували роль захисного механізму від асиміляційних впливів. [12,с.310]

Особливу увагу слід звернути на роль молоді, яка була головним носієм новацій. Вона активніше за старших брала участь у просвітницьких заходах, співала в хорах, ставила аматорські вистави, читала книжки. Саме молоді люди

найшвидше засвоювали нові культурні зразки, поєднуючи їх із традиційними формами. У цьому крилася життєздатність духовної культури села: вона не відкидала новацій, а поступово інтегрувала їх у звичні практики. Духовна сфера українського селянства у другій половині XIX - на початку XX ст. була складним поєднанням традиційної релігійності, народних звичаїв і нових культурних впливів. Вона забезпечувала збереження ідентичності й водночас відкривала шлях до ширших соціокультурних змін. Саме тут, у духовному вимірі, відбувалося поступове народження нового типу селянської свідомості, що поєднувала прив'язаність до традицій із прагненням до освіти, культури й національного відродження.

4 ВПЛИВ МОДЕРНІЗАЦІЇ НА СОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

4.1 Зміни у соціальній структурі сільського населення

Соціальна структура українського селянства другої половини XIX - початку XX ст. зазнала істотних трансформацій, що були зумовлені як загальноімперськими реформами, так і внутрішніми процесами розвитку села. Якщо раніше сільська громада сприймалася як відносно однорідне середовище, де більшість родин вели подібний спосіб життя, то з другої половини XIX ст. дедалі помітнішими стають процеси соціальної диференціації, які змінювали не лише матеріальне становище селян, а й саму структуру їхніх взаємин. Важливим поштовхом до цих змін стало скасування кріпацтва 1861 р. на

Наддніпрянській Україні та аграрні реформи в Австро-Угорщині, що ліквідували залишки феодальної залежності селян. Формально вони отримали особисту свободу й певні земельні наділи, однак реальність виявилася значно складнішою. У результаті на селі сформувалися різні соціально-економічні групи. Заможніші господарі, які отримали більше землі чи змогли орендувати додаткові ділянки, швидко зміцнили свої позиції. Вони почали господарювати за ринковими принципами, використовували найману працю, продавали надлишки зерна на ринку. Таких селян часто називали «куркулями» або «хазяйновитими». [40,с.32]

Натомість значна частина селян опинилася у складному становищі: малі наділи не забезпечували прожитку, доводилося йти в найми або на заробітки в місто. Таким чином, поряд із заможними господарями сформувався прошарок малоземельних і безземельних селян, які ставали наймитами. Це породжувало соціальну напругу, адже село переставало бути єдиною однорідною громадою, у якій усі жили приблизно однаково. Окрему групу становили середняки селяни із середніми наділами, які намагалися балансувати між натуральним господарством і ринковими відносинами. Саме вони найбільше відчували коливання економіки: у врожайні роки могли забезпечувати себе, а в неврожайні змушені були вдаватися до боргів чи наймитування. Цей прошарок був найбільш чисельним і, водночас, найбільш уразливим. Помітні зміни відбулися і в соціальних ролях усередині селянських родин. Зростала роль жінки, яка брала участь не лише в хатньому господарстві, а й у вирішенні економічних питань, особливо тоді, коли чоловіки виїжджали на заробітки. Молодь, завдяки доступу до освіти й культурних новацій, дедалі частіше прагнула вийти за межі традиційних ролей, що сприяло появі нових соціальних орієнтацій. [30,с.50]

Не менш важливою тенденцією була поява сільської інтелігенції. Частина дітей із заможніших або освіченіших родин здобувала освіту й ставала вчителями, писарями, медиками. Хоча вони походили з того ж селянського середовища, їхній статус вирізнявся, і вони часто ставали посередниками між селом та ширшим суспільством. Цей прошарок відіграв ключову роль у

модернізації села, приносячи нові знання й культурні цінності. Варто наголосити, що соціальна диференціація українського селянства була не просто економічним явищем, а й мала значний вплив на внутрішні відносини в сільській громаді. Якщо у першій половині XIX ст. громада ще залишалася основною формою організації життя, то в умовах модернізації її роль поступово зменшувалася. Заможніші господарі прагнули незалежності, ухилялися від колективних обов'язків, намагалися уникати тягарів, пов'язаних із громадськими роботами чи допомогою біднішим односельцям. Це руйнувало традиційні форми взаємодії, засновані на звичаєвому праві й колективній відповідальності. [32,с.125]

У той же час бідніші селяни дедалі більше залежали від оренди землі та наймитування. Така ситуація посилювала соціальну напругу, адже зростала прірва між «хазяями», які накопичували багатство, і тими, хто змушений був працювати на інших. У багатьох селах це ставало джерелом конфліктів, що могли проявлятися у взаємних звинуваченнях, сварках, а подекуди й у відкритих сутичках. Відтак соціальні зміни в структурі села не лише створювали нові можливості, а й породжували нові проблеми. Заможніші селяни часто мали змогу підтримувати українські культурні та освітні ініціативи наприклад, брати участь у діяльності «Просвіти» на західноукраїнських землях чи підписуватися на українські видання в підросійській Україні. Водночас саме найбідніші верстви сільського населення були менш залучені до цих процесів через постійні матеріальні труднощі та відсутність доступу до освіти. Таким чином, соціальна нерівність у селі відбивалася й на культурному житті.

Ще однією важливою рисою було формування прошарку так званих «сільських підприємців». Це були не лише заможні господарі, а й ті, хто займався торгівлею, кустарним виробництвом чи орендою млинів. Вони вирізнялися своєю динамічністю та відкритістю до нових форм господарювання, ставали своєрідними агентами економічних змін. Хоча за соціальним походженням вони залишалися селянами, їхній стиль життя вже помітно відрізнявся від традиційного селянського. У другій половині XIX - на

початку XX ст. соціальна структура українського села перестала бути замкненою і статичною. Вона ставала все більш розширеною, у ній чітко окреслювалися економічні та культурні відмінності. Ці процеси свідчили про поступовий перехід від старої моделі громади до нової соціальної організації, де поряд із біднотою та середняками з'являлися заможні господарі, сільські інтелігенти та підприємці. Саме ця нова багатошарова структура згодом визначатиме суспільні та політичні настрої українського села у вирішальні роки початку XX століття. [26,с.33]

4.2 Соціальна мобільність та нові соціальні відносини

Модернізаційні процеси другої половини XIX - початку XX ст. суттєво вплинули на соціальну мобільність українського селянства. Якщо раніше можливості для зміни соціального статусу були надзвичайно обмеженими, то в умовах реформ і поступового розвитку ринкових відносин виникли нові канали для соціального просування. Селянин більше не був прив'язаний до свого стану настільки жорстко, як у добу кріпацтва, і хоча більшість залишалася у межах традиційного сільського середовища, зростали можливості виходу за його межі. Передусім варто звернути увагу на міграційні процеси, які відкривали шлях до соціальної мобільності. Сезонні заробітки в містах або на промислових підприємствах дозволяли не лише заробити додаткові кошти, а й набути нового досвіду. Частина селян, затримуючись у місті довше, змінювала свою соціальну приналежність, переходячи з аграрного середовища у сферу ремісництва чи фабрично-заводської праці. Хоча більшість заробітчан усе ж поверталися до села, навіть їхній тимчасовий відрив від традиційного способу життя сприяв формуванню нових соціальних орієнтацій та контактів. [38,с.74]

Другим важливим каналом соціальної мобільності стала освіта. Завдяки поширенню початкових шкіл та активності просвітницьких організацій, селяни отримали доступ до знань, які могли підвищувати їхні шанси на покращення становища. Діти заможніших господарів, здобувши освіту, нерідко ставали писарями, вчителями, лікарями, тобто виходили за межі традиційного

селянського середовища. Цей прошарок сільської інтелігенції не тільки змінював власний соціальний статус, а й привносив у село нові культурні цінності та погляди, стаючи посередником між селянством і ширшим суспільством.

Заможніші господарі мали змогу розширювати свої наділи, купувати землю, впроваджувати нові методи господарювання, тоді як бідніші часто втрачали землю й змушені були йти у найми. Таким чином, один і той самий процес модернізації створював для одних селян умови для соціального піднесення, а для інших загрозу ще більшої маргіналізації. У соціальних відносинах, що склалися в цей період, дедалі виразніше проявлялися нові риси. Якщо раніше основу життя становили відносини всередині громади, побудовані на традиціях взаємодопомоги та колективної відповідальності, то тепер усе більшу вагу мали індивідуальні інтереси. Заможні господарі починали орієнтуватися на ринок, прагнучи розширювати власні прибутки, тоді як бідніші селяни залежали від оренди землі чи заробітків. Це породжувало нерівність і зростаючу соціальну дистанцію між різними верствами села. Особливо показовим є те, що в середовищі селян поступово з'являлися нові соціальні ролі. Жінки починали брати на себе не лише хатні, а й господарські функції, особливо у випадках, коли чоловіки виїжджали на заробітки. Молодь, завдяки доступу до освіти й нових культурних впливів, дедалі активніше прагнула вийти за межі традиційного способу життя. Усе це формувало нову соціальну динаміку, яка відрізнялася від усталених норм попередніх поколінь. [9,с.90]

Багато селян, навіть здобувши певні знання чи тимчасово піднявшись економічно, залишалися тісно пов'язаними зі своїм селом, родиною та громадою. Це пояснюється не лише силою традицій, а й тим, що сільська ідентичність була для більшості селян основою їхнього світогляду. Перехід до іншого соціального стану часто сприймався з підозрою, і людина, яка занадто віддалялася від традиційного способу життя, могла втратити повагу серед односельців. Однак модернізаційні процеси поступово розмивали ці старі кордони. Якщо раніше будь-яка соціальна відмінність могла стати предметом

осуду, то наприкінці XIX - на початку XX ст. у селі з'являлася більша терпимість до нових соціальних ролей. Молоді вчителі чи писарі, які мали інший стиль життя, вже не сприймалися як «чужі», а радше як «потрібні» люди, що могли допомогти селянам у важливих питаннях від складання документів до організації навчання дітей. Таким чином, сільська громада поступово адаптувалася до нових соціальних відносин. [38,с.315]

Зміни у соціальній мобільності тісно пов'язані й з поширенням нових ідей. Газети, книжки, діяльність просвітницьких організацій доносили до селян думку, що людина може і повинна прагнути кращої долі. Цей новий світогляд поступово підривав традиційне уявлення про фатальну незмінність становища. Селяни починали вірити у власні можливості, і саме це ставало психологічним підґрунтям для активнішої участі у суспільному та політичному житті. Не можна оминати увагою й той факт, що соціальна мобільність не завжди була пов'язана із піднесенням. Для значної частини селян вона означала втрату колишнього статусу, перетворення на наймитів або міських робітників із нестабільним заробітком. У цьому сенсі мобільність мала амбівалентний характер: вона відкривала шлях до нових можливостей, але водночас підвищувала ризики соціальної деградації.

4.3 Вплив міграційних процесів на селянське середовище

Міграційні процеси другої половини XIX - початку XX ст. стали одним із ключових факторів трансформації українського села. Вони не лише змінювали економічне становище окремих родин, а й суттєво впливали на соціальні відносини, культурні орієнтації та світогляд селян. Міграція як внутрішня, так і зовнішня стала важливою складовою модернізаційних процесів, що поступово розривали замкненість традиційного сільського життя. Найбільш поширеною формою була сезонна трудова міграція. Тисячі селян залишали свої домівки, аби заробити на поміщицьких маєтках, у цукрових бурякових господарствах, на залізниці чи на промислових підприємствах. Повертаючись у село, вони привносили не лише зароблені гроші, а й нові враження, звички та уявлення

про життя поза громадою. Це сприяло поступовому розширенню світогляду, адже селянин уже не обмежувався вузьким колом сільських реалій, а починав порівнювати їх з іншими моделями життя. Важливим явищем була й міграція за кордон, особливо для західноукраїнських земель, що входили до складу Австро-Угорщини. Масові виїзди селян до США, Канади, Бразилії чи Аргентини у пошуках кращої долі стали характерною рисою кінця XIX - початку XX ст. Хоча далеко не всі емігранти поверталися, їхні перекази додому й приклади успіху формували нові уявлення про можливості соціального піднесення. Родини емігрантів часто вирізнялися кращим матеріальним становищем завдяки грошовим переказам, що впливало і на соціальну ієрархію всередині села. [8,с.90]

Міграційні процеси також змінювали гендерні та сімейні відносини. Коли чоловіки виїжджали на заробітки, на жінок лягав більший тягар господарських обов'язків. Це не лише підсилювало їхню економічну роль, а й поступово змінювало ставлення громади до жіночої праці та участі в суспільному житті. У деяких випадках жінки ставали головними розпорядницями сімейного господарства, що руйнувало традиційні уявлення про підлеглу роль жінки в родині. Не менш значущим було культурне значення міграцій. Селяни, які працювали в містах, знайомилися з новими технологіями, формами організації праці, побутовими умовами. Вони приносили у село не лише матеріальні речі : одяг, інструменти, книги, а й нові ідеї, що впливали на духовний світ громади. Так, завдяки мігрантам у селах поширювалися газети, з'являлися нові моделі поведінки, змінювалися уявлення про престиж і соціальний успіх. Разом із тим міграція мала і суперечливі наслідки. [42,с.27] Вона часто послаблювала традиційні зв'язки в громаді: чоловіки довго були відсутні, сім'ї жили в неповному складі, а сільські обов'язки розподілялися нерівномірно. У деяких селах це призводило до зростання соціальної напруги між родинами, що отримували додаткові ресурси завдяки заробіткам, і тими, хто залишався в бідності. [21,с.54]

У другій половині XIX ст. швидкий розвиток промисловості створював попит на робочу силу. Багато селян з Наддніпрянщини вирушали на шахти Донбасу, до заводів Катеринослава, Харкова чи Києва. Частина залишалася там назавжди, поступово асимілюючись у міському середовищі. Це не лише зменшувало чисельність традиційних сільських громад, а й сприяло формуванню нових соціальних груп міських робітників, які, проте, за своїм походженням залишалися селянами. Таким чином, сільське середовище поступово «розчинялося» у ширших суспільних процесах, втрачаючи свою колишню замкненість. Ці зміни мали далекосяжні наслідки. Селяни, які залишали село й починали працювати у місті, ставали носіями нових політичних і соціальних ідей. [14,с.50] Вони знайомилися з робітничим рухом, профспілковою діяльністю, брали участь у страйках, що кардинально відрізнялося від звичного селянського способу життя. Повертаючись у село, ці люди приносили із собою елементи нової свідомості, яка підривала традиційні підвалини громади та стимулювала політичну активність. Саме завдяки таким процесам на початку XX ст. українське село вже не було суто «аграрним світом», а ставало простором, де визрівали нові суспільні настрої. Родини, які отримували грошові перекази від заробітчан за кордоном чи від міських робітників, могли дозволити собі купівлю землі, будівництво міцніших хат, інвестування в освіту дітей. Водночас ті, хто не мав можливості мігрувати, залишалися на рівні бідняків. Таким чином, міграція ставала одним із чинників розшарування селянства, підкреслюючи контраст між тими, хто відкривав для себе нові можливості, і тими, хто залишався у традиційних межах. [39,с.134]

Для багатьох селян поїздка на заробітки була першим виходом за межі звичного світу. Знайомство з іншими регіонами, культурами й навіть мовами формувало відчуття ширшої належності, а не лише прив'язаності до рідної громади. Цей досвід поступово змінював систему цінностей, сприяв виникненню нових прагнень наприклад, бажання дати дітям освіту чи вести господарство «по-новому». Разом із тим, для сільських громад такі процеси були подвійними за своєю природою. З одного боку, міграція відкривала

селянам нові ресурси, приносила гроші та знання. З іншого вона послаблювала громаду як колективну одиницю, руйнувала сталі соціальні зв'язки, змушувала людей жити в умовах нестабільності. Ця подвійність і була характерною рисою впливу міграції на українське село кінця XIX - початку XX ст.

ВИСНОВКИ

Дослідження соціокультурних трансформацій українського селянства другої половини XIX - початку XX ст. показало, що цей період став визначальним у процесі переходу традиційного аграрного суспільства до нових, модернізованих форм соціального та культурного життя. Зміни, які відбулися у цей час, мали складний, суперечливий характер: вони поєднували елементи старого селянського світу з новими соціально-економічними й культурними тенденціями, що поступово відкривали шлях до формування модерної української нації.

Було з'ясовано, що модернізація як суспільно-історичний процес мала багатовимірний характер. Вона охоплювала економіку, соціальні відносини, духовну сферу, освіту й культуру. Для українського селянства модернізація насамперед означала вихід за межі традиційної громади, залучення до ринкових відносин, поширення нових моделей господарювання, підвищення ролі освіти й формування нового типу свідомості. Аграрні реформи середини XIX ст. дали поштовх до глибоких змін у структурі села. Хоча формально вони забезпечили селян землею і звільнили від кріпосної залежності, на практиці більшість опинилася в умовах малоземелля, що змушувало їх шукати додаткові заробітки. У результаті відбулася соціальна диференціація: виокремилися заможні господарі, середняки та малоземельні або безземельні селяни, які ставали наймитами. Це призвело до поступового руйнування традиційної однорідності сільської громади.

У соціокультурному плані українське селянство пережило помітні зміни. Побут і щоденне життя селян поступово оновлювалися під впливом міста, промисловості та освітніх процесів. Поширення грамотності й діяльність просвітницьких організацій стали важливим чинником формування нового

світогляду, розширення горизонтів селянської свідомості та залучення селян до національного відродження. Культурний розвиток у селі супроводжувався поєднанням традиційних форм духовності з новими цінностями, що надходили як від української інтелігенції, так і через міграційні процеси. Виявлено, що соціальна мобільність стала важливою характеристикою селянського життя у цей період. Вона проявлялася як у можливості індивідуального піднесення завдяки освіті чи успішному господарюванню, так і у вимушеному переході до нижчих соціальних позицій у разі втрати землі. Нові соціальні відносини, які формувалися у селі, дедалі більше відходили від традиційних принципів колективної солідарності та натомість ґрунтувалися на індивідуальних інтересах, прагненні до економічної вигоди та особистого розвитку.

Ключову роль у трансформації селянського середовища відігравали міграційні процеси. Сезонні заробітки, внутрішня міграція до промислових центрів та закордонна еміграція не тільки ставали засобом економічного виживання, а й відкривали нові соціокультурні горизонти. Вони змінювали роль жінок у господарстві, розмивали традиційні зв'язки громади, сприяли поширенню нових культурних зразків і політичних ідей.

Таким чином, модернізація українського села у другій половині XIX - на початку XX ст. була складним і суперечливим процесом. Вона з одного боку руйнувала старі соціальні структури й звичаї, а з іншого формувала нові моделі господарювання, соціальної поведінки та духовних орієнтацій. Саме в цей час українське селянство почало перетворюватися з традиційного стану аграрного суспільства на активного учасника загальнонаціональних і політичних процесів. У підсумку можна стверджувати, що соціокультурні трансформації, які відбулися в українському селі у другій половині XIX - на початку XX ст., стали фундаментом для подальшого розвитку українського суспільства у XX столітті. Вони забезпечили поступове визрівання нової суспільної свідомості, в основі якої поєднувалися традиційні цінності й модернізаційні прагнення, що й визначило історичну долю українського народу в наступні десятиліття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1 Андрощук О. В., Баран В. К., Блануца А. В. та ін. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах*. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2006. 632 с.
- 2 Бойков О. Ю. Роль релігійного фактору у процесі модернізації соціальної структури населення Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.). *Культурологічний вісник*. Запоріжжя: Просвіта, 2014. Вип. 32. С. 26–30.
- 3 Бойков О. Ю., Додонова Г. В. Роль Російської православної церкви у житті буржуазії та селянства Південної України (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С. 49–53.
- 4 Ващенко В. П. М. Є. Слабченко про розвиток промисловості України в другій половині XVII — першій половині XIX ст. *Академік М. Є. Слабченко*. С. 48–60.
- 5 Ващенко В. П., Фроюк Н. М. Питання екології України XVIII — першої половини XIX ст. в дослідженнях М. Є. Слабченка. *Академік М. Є. Слабченко*. С. 76–79.
- 6 Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ: Арістей, 2006. 560 с.
- 7 Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Київ: Наукова думка, 1992. 832 с.
- 8 Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. *Духовна Україна*. Київ: Либідь, 1994. С. 5–135.
- 9 Гуржій І. О. Іван Франко як історик селянства України. *І. Я. Франко як історик*. Київ, 1956. 160 с.
- 10 Добровольська В. А. Основні тенденції формування вищої жіночої освіти Півдня України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Історичний архів*. 2016. Вип. 16. С. 24–30.

11 Діанова Н. М. Діяльність православних братств на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. 2014. Вип. 38. С. 53–57.

12 Драч О. О. Суспільний статус учителя початкової школи Наддніпрянщини (друга половина XIX – початок XX ст.). *Україна соборна*. Київ, 2006. С. 306–310.

13 Ігнатуша О. М. *Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.

14 Касьянов Г. В. *Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть. Соціально-політичний портрет*. Київ: Либідь, 1993. 176 с.

15 Кісь О. Р. *Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX століття: гендерні аспекти*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2002. 20 с.

16 Ковальова Н. А. *Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр.* Дніпро: ЛПРА, 2016. 368 с.

17 Ковальова О. Ф. Відображення світогляду українського селянина в прислів'ях, приказках і прикметах. *Селянство Півдня України: історія і сучасність*. Миколаїв: МДУ, 2003. С. 96–105.

18 Макарова О. В. Соціальне обличчя селян-переселенців з Подільської губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. Черкаси, 2005. № 9. С. 124–127.

19 Малеванний Н. М., Скворцов О. Г. Деякі особливості етнографії українського населення Слобідської України у другій половині XIX – початку XX ст. *Всеукраїнська наук.-методол. конф.* Харків, 1993. С. 71–72.

20 Марочко В. І. *Українська селянська кооперація (1861–1929 рр.)*. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1995. 224 с.

21 Михайлюк О. В. Вплив освіти новоевропейського типу на культуру селянства України (початок XX ст.). *Український селянин*. Черкаси, 2005. № 9. С. 51–54.

- 22 Михайлюк О. В. *Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси*. Дніпропетровськ: Інновація, 1994. 456 с.
- 23 Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України у 1861–1900 рр. Дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2005. С. 58–60.
- 24 Присяжнюк Ю. П. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.* Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
- 25 Присяжнюк Ю. П. *Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм*. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. 120 с.
- 26 Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1999. С. 23–33.
- 27 Присяжнюк Ю. П. Віра українських селян в “добрих царів” після скасування кріпацтва. *Культура народів Причорномор’я*. 2001. № 24. С. 123–126.
- 28 Присяжнюк Ю. П. Сервітутне право у "картині світу" пересічного українського селянина (на матеріалах Правобережної України початку XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2002. Вип. 5. С. 42–48.
- 29 Приймак О. М. *Соціальна історія селянства кінця XIX – початку XX століть*. Дис. ... докт. іст. наук. Запоріжжя, 2013. 439 с.
- 30 Редькіна О. А. *Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування*. Київ: Куприянова, 2008. 192 с.
- 31 Реєнт О. П. Духовні та культурні підстави соборності України у XIX – на початку XX ст. *Україна соборна*. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2006. С. 3–8.
- 32 Реєнт О. П. *Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2003. 340 с.
- 33 Старовойтенко І. Епістолярна спадщина українських громадсько-культурних діячів кінця XIX – початку XX століть. *III Міжнародний конгрес українських істориків*. Луцьк, 1995. С. 309–315.

34 Сулига І. Г. Земства і селянська кооперація в Правобережній Україні на початку XX століття. *Український селянин*. Черкаси, 2002. № 5. С. 59–61.

35 Хрящевська Л. М. Розвиток сільського господарства Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. *Селянство Півдня України*. Миколаїв: МДУ, 2003. С. 83–85.

36 Чмелик Р. П. *Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції)*. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1999. 144 с.

37 Шевченко А. М. *Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.)*: дис. Ізмаїл, 2008. С. 155–160.

38 Яковенко Н. М. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. 3-є вид. Київ: Критика, 2006. 584 с.

39 Якименко М. А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України (1861–1917 рр.). *Український селянин*. Черкаси, 2001. № 3. С. 131–135.

40 Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918). *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 14–32.

41 Якименко М. А., Краснікова О. М. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861–1918 рр.). *Економіка України*. 1999. № 8. С. 65–74.

42 Huntington, S. P. *Political Order in Changing Societies*. New Haven; London: Yale University Press, 1968. 488 p.

43 Parsons, T. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966. 310 p.

44 Shcherbak, N. *Tsarist Policy Towards Jews in Ukraine in the 19th Century*. *Migration Issues*. 1999. № 1. P. 19–27.